

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 2

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 2

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR Shuhrat Sirojiddinov
BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI Karomat Mullaxo'jayeva
MAS'UL KOTIB Ozoda Tojiboyeva
TAHRIR HAY'ATI Karl Rayxl (Germaniya) Isa Habibeyli (Ozarbayjon) Seyhan Tanju (Turkiya) Almaz Ulvi (Ozarbayjon) Benedek Peri (Vengriya) Vahit Turk (Turkiya) Teymur Kerimli (Ozarbayjon) Eunkyung Oh (Koreya) Nazef Shahrani (AQSh) Boqijon To'xliyev Muhammadjon Imomnazarov Bilol Yujel (Turkiya) Qosimjon Sodiqov Zulxumor Xolmanova Mustafa O'ner (Turkiya) Nurboy Jabborov G'aybulla Boboyorov Kimura Satoru (Yaponiya) Imran Ay (Turkiya) Aftondil Erkinov Nadir Mamadli (Ozarbayjon) Rashid Zohidov Otabek Jo'raboyev Bulent Bayram (Turkiya) Qo'ldosh Pardayev Nodirbek Jo'raqo'ziyev Oysara Madaliyeva Hilola Nazirova

MUNDARIJA

MATNSHUNOSLIK

Aftondil Erkinov Qo'lyozma bayozlarga oid ayrim mulohazalar	4
Zilola Amonova, Azizbek Boqiyev Saif Zafari Buxoriyning "Durrul majolis" asarida Odam (a.s) talqini	28
Sohiba Nadirimova To'ramurod to'ra Sayyid Muhammadxon o'g'li hayot yo'li va ijodiy merosi	42
Akrom Malikov XX asr matnshunosligida Navoiy asarlari tadqiqi: Hamid Sulaymonov hamda Porso Shamsiyev tajribasi	60

ADABIYOTSHUNOSLIK

Dilnavoz Yusupova, Umedullo Mahmudov Sharq mumtoz adabiyotida faxriya	89
Айнур Ибрагимова Кероглу – азербайджанский народный героический эпос	103

LINGVISTIKA

Qosimjon Sodiqov Qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan tilshunoslik atamalari	117
G'aybulla Boboyorov Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t- turk" asaridagi ayrim so'zlarning o'zbek shevalarida saqlanishi ("b" undoshi bilan boshlanuvchi so'zlar o'rnagida)	136

Saif Zafari Buxoriyning "Durrul majolis" asarida Odam (a.s.) talqini

Zilola Amonova¹

Azizbek Boqiyev²

Abstrakt

Mazkur maqolada Saif Zafari Buxoriyning «Durrul majolis» asaridagi Odam (a.s.) bilan bogʻliq qissa tahlilga tortilgan. Mazkur toshbosma Abu Ali Ibn Sino nomidagi Buxoro viloyat kutubxonasida 726-inventar raqam ostida saqlanadi. Bu noyob manba 1910-yil Toshkentdagi Gʻulomiy matbaasida bosmadan chiqarilgan boʻlib, 240 sahifadan iborat. Kitob Toshkentda chop etilgan boʻlsa-da, Buxoro qoʻlyozmalari fondida saqlanayotgani uchun shartli ravishda “Buxoro toshbosmasi” nomi bilan oʻrganilmoqda. Mazkur manba qissayi anbiyo xarakteridagi asarlar sirasiga mansub boʻlib, Qurʼoni Karimda nomlari zikr etilgan oʻn ikki paygʻambar haqidagi qissa berilgan. Shuningdek, kitobda sahobalar, shayxlar haqidagi hikoyatlar ham keltirilgan. Qolaversa, turli didaktik hikoyatlarga ham oʻrin ajratilgan. Toshbosmaning birinchi bob “Hazrati Odam alayhissalomning jasadi muboraklarini yaratmogʻini bayonidadur”, deb nomlanadi. Mazkur qissa hajm jihatdan ancha salmoqli boʻlib, 11 sahifani tashkil etadi. Qissa Odam (a.s.)ga bagʻishlangan boʻlsa-da, Sulaymon, Yusuf, Yunus (a.s.)lar bilan bogʻliq kichik hikoyatlar ham berilgan.

Kalit soʻzlar: *Durrul majolis, Saif Zafari Buxoriy, toshbosma, nashr, Basmala, Qurʼoni Karim, Hadisi Sharif, Odam (a.s.), tasavvuf, badiiyat.*

Kirish

Mustaqillikdan soʻng, mumtoz maʼnaviy merosga munosabat tubdan oʻzgardi. Yangi manbalarni topish, ularni ilmiy muomalaga kiritish, sharh va talqinlarini amalga oshirish bilan bogʻliq jiddiy, ahamiyatli ishlar amalga oshirildi. Koʻplab nodir qoʻlyozma va toshbosma manbalar joriy yozuvimizga tabdil qilindi. Bu xayrli ish

¹ Amonova Zilola Qodirovna – filologiya fanlari doktori, Buxoro davlat universiteti.

E-pochta: zilolajonamonova@gmail.com, z.q.amonova@buxdu.uz

ORCID ID: 0000-0001-7710-3065

² Boqiyev Azizbek Abdullajon oʻgʻli – tadqiqotchi, Buxoro davlat universiteti.

E-pochta: mullomuxtasar7@gmail.com

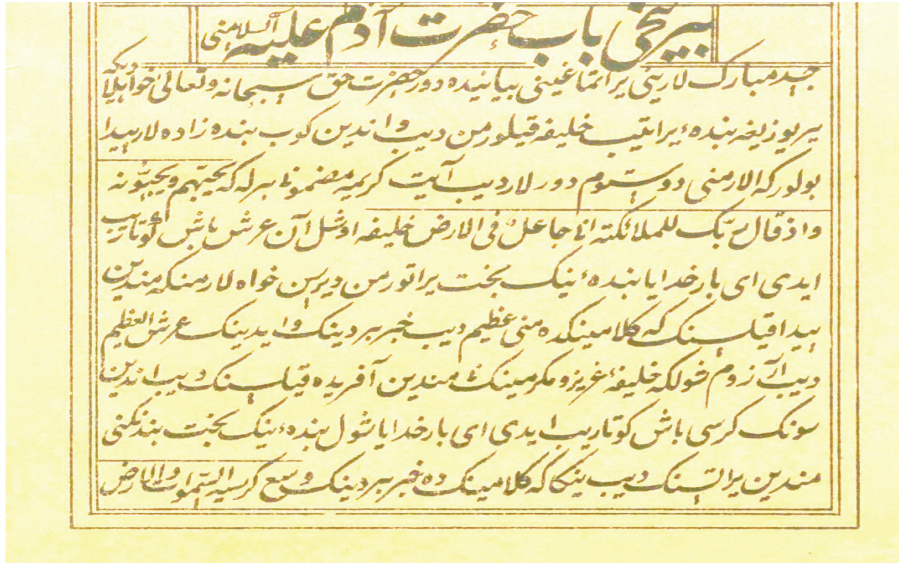
ORCID ID: 0009-0002-7919-8437

Iqtibos uchun: Amonova, Z., Boqiyev, A. 2024. “Saif Zafari Buxoriyning “Durrul majolis” asarida Odam (a.s.) talqini”. *Oltin bitiglar* 2: 28 – 41.

hozirda ham davom etib kelmoqda. Jumladan, Buxoro viloyatidagi Abu Ali Ibn Sino nomidagi Buxoro viloyat kutubxonasida saqlanayotgan bebaho qo'lyozma manbalar ham soha mutaxassislari xizmati bilan nashr etilib, xalqimizga taqdim etib kelmoqda. Albatta, ushbu sa'y-harakatlar natijasida sho'ro tuzumi mafkurasi o'rganishni man etgan ko'plab mutafakkirlarimiz, din va tasavvuf arboblarning ilmiy-ijodiy merosidan bahramand bo'la boshladik. Buyuk olim va mutasavvif arbob Saif Zafari Buxoriyning ijodi ham shular jumlasidandir.

Saif Zafari Buxoriy o'z davrining ko'zga ko'ringan ijodkorlaridan bo'lib, uning bizga "Durrul majolis" kitobi yetib kelgan. Asarda Qur'oni Karimda zikr qilingan qissalar va ularni asoslovchi oyatlarning ma'nolari chuqur yoritilgan bo'lib, o'z davrining talabiga binoan forsiy tilda yozilgan. Mazkur asar Abu Ali Ibn Sino nomidagi Buxoro viloyat ilmiy kutubxonasida 726-inventar raqam ostida saqlanadi. Bu noyob manba 1910-yil Toshkentdagi G'ulomiy matbaasida bosmadan chiqarilgan bo'lib, 240 sahifadan iborat. Kitob Toshkentda chop etilgan bo'lsa-da, Buxoro qo'lyozmalari fondida saqlanayotgani uchun shartli ravishda "Buxoro toshbosmasi" nomi bilan o'rganilmoqda. Toshbosma betlari sahifaning yuqori qismida arab raqamlari bilan ko'rsatilgan. Ushbu kitob an'anaviy devonlar kabi Basmalayi sharif bilan boshlangan. Hamd-u sano va na'tlardan so'ng, ushbu kitobning asl musannifi Saif Zafar al-Buxoriy ekanligi, kitobning nomi «Durrul majolis»ligi hamda ushbu kitob forsiy tilda yozilganligi, bu asarni forsiy tildan turkiy tilga tarjima qiluvchi Eshon Janobi Sulton Sayyid xo'ja Ibn Mahmudxo'ja eshon Toshkandiy mashhur Maxdum Qodiriylardan ekanligi aytib o'tilgan.

Asar 33 bobdan iborat bo'lib, birinchi bob "Hazrati Odam alayhissalomning jasadi muboraklarini yaratmog'ini bayonidadur", deb nomlanadi. Mazkur qissa hajm jihatdan ancha salmoqli bo'lib, 11 sahifani tashkil etadi. Qissa, dastlab, Alloh taoloning insonni yaratmoqchi bo'lganligi va bunda arsh, kursi, samo insonni o'zlaridan yaratishlarini so'rab iltijo qilishlari bilan boshlanadi:

Joriy yozuvdagi tabdili:

Hazrat Haq subhanahu va taolo xohladiki, yer yuzig'a banda yaratib xalifa qilurman deb va andin ko'p bandazodalar paydo bo'lurki, alar meni do'stumduklar deb oyati karima mazmuni birlaki "yuhibbuhum va yuhibbunahu", "va iz qola robbuka lilmalaikati inni jailun fil arzi xoliyfah" o'shal on Arsh bosh ko'tarib aydi: "Ey bor Xudoyo bandayi baxtiyor yaraturman dersan, xohlarmanki, mendin paydo qilingki, Kalomingda meni azim deb xabar berding va ayding "Arshul azim" deb orzum shulki, xalifa azizu mukarramingni mandin ofariyda qiling", deb, andin so'ng kursiy bosh ko'tarib aydi: "Ey bor Xudoyo shul bandayi baxtiyorni mendin yarating" deb chunonchi Kalomingda xabar berding. "Vasia kursiyyuxus samavati val ard" deb meni lavh birla ilgari yaratding andin so'ng osmon bosh ko'tarib va aydi: "Ey bor Xudovando sen meni oy va oftob va yulduzlar birla ziyinat berding, Kalomingda xabar berding. "Va laqod zayyannas samaad dunya va bimasobiha" deb, sen bul bandangni mendin yaratg'il", deb va lekin hammalarini gumoni bul erdiki mandin yaratur deb Hazrat Odam alayhissalom bizlardin yaratur deb har qaysilarini muddaolari shul erdi, ammo zamini karim andin hech ovoz chiqmadi va hech nimarsa demadi, g'ayri aks shikastalikdin o'zga hech nimarsa demadi, boshini quyi solib turdi. Allohu taolodin farmon bo'ldiki, ey zamin, sandin boshqa har qaysilari Odam alayhissalomni yaratmog'imni o'zlarig'a gumon qildilar. Sen na uchun xomush bo'lding va hech so'z demading dedi. Anda zamin aydi: "Ilohi san hamma rozlarg'a va so'zlarg'a o'zing donosen va bilursenkim Arsh o'zini kattalig'ig'a tamanno va noz qilur va osmon o'zini balandlig'ig'a noz qilur va har

qaysilari o'z martabalarini balandlig'iga havvo qilurlar va men nima martabadadurmanki, Sani yaratodurgon aziz bandangni o'zing'a kamon qilurmanki, hamma to'rt oyoqliq mahluqlaringni oyog'ini ostida yotg'udaman", dedi. Andin so'ng Xudovand Karimdin farmon bo'ldi va aydi: "Ey zamin, sen buncha shikastalikni o'zingg'a ixtiyor qilding menga bisyor xush keldi emdi hamma ishlar sandin paydo bo'lur", - dedi.

Ushbu parchaga e'tibor qaratsak, muallif o'z fikrlarini dalillash va ta'sirchanlikni ta'minlash maqsadida iqtibos san'atidan o'rinli foydalangan. Ya'ni Haq taoloning yer yuziga banda yaratib xalifa qilishi bilan bog'liq "Moida" surasining 54-oyatidan

يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ

"yuhibbuhum va yuhibbunahu" (Alloh taolo ularni yaxshi ko'radi, ular ham o'z Robbilarini yaxshi ko'radilar) qismini hamda "Baqara" surasining 30-oyatining dastlabki qismidan

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً

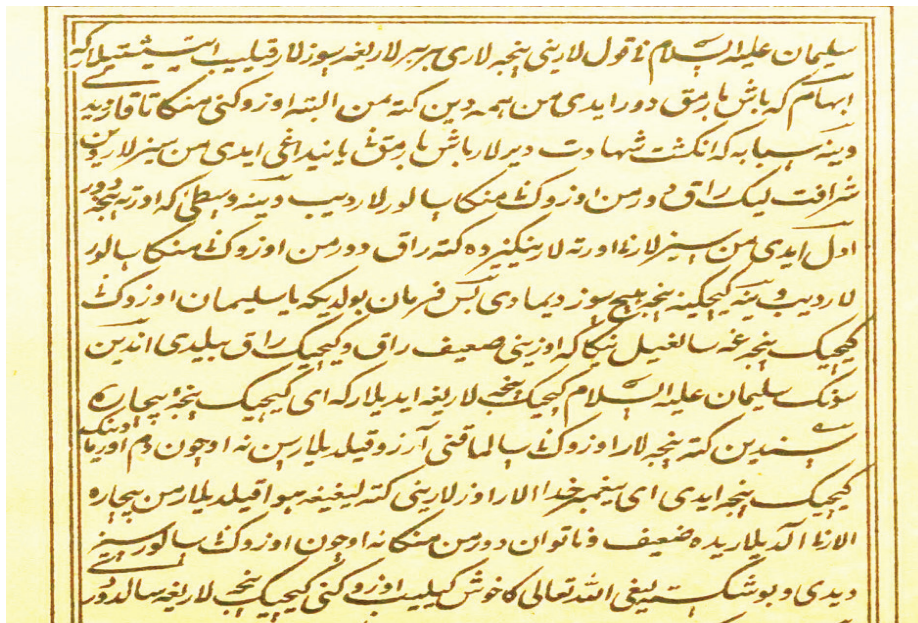
"Va iz qola robbuka lilmalaikati inni jailun fil arzi xoliyfah" (Eslang: Vaqtiki, Pobbing farishtalarga: "Men yer yuzida xalifa qilmoqchiman"), - keltirgan.

Shuningdek, muallif insonni yaratilishida da'vogar bo'lgan har bir ashyoni alohida keltirib, ularning odamni yaratilishidagi fikrlarini asarda qayd etish bilan qanoatlanmaydi. Balki, ayni masala bilan bog'liq oyati karimalarni iqtibos qilib, mulohazalarini asoslashga harakat qiladi. Masalan, arsh odamni o'zidan yaratishini istab, Allohning o'zi haqida Qur'onda **أَلْعَرْشِ الْعَظِيمِ** "Arshul azim" (Buyuk arsh) deya e'tirof etmaganligini "Naml"-surasining 26-oyatining oxirgi qismini keltirsa, kursining da'vogarligi haqida fikr yuritib, "Baqara" surasining 255-oyatini keltiradi: **وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ** "Vasia kursiyyuhus samavati val ard" (Uning kursisi osmonlar-u, yerni qamragan).

Ayni zamonda osmon ham insonni o'zidan yaratilishini istab Allohga iltijo qiladi. Bunda esa iqtibos sifatida "Mulk" surasi 5-oyatining dastlabki qismi keltiriladi: **وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ** "Va laqod zayyannas samaad dunya va bimasobiha" (Va darhaqiqat, Biz dunyo osmonini chiroqlar (yulduzlar) bilan ziynatlab qo'ydik).

Shunda muallif Allohning tuproq (zamin)ning shikasta holda turganini, o'zining hech bir sifatini aytib maqtanmayotganligini qayd etadi. Va ayni holatning Haq taologa xush kelgani va yaratmoqchi bo'lgan xalifasi – odamni undan yaratishiga qaror qilganligiga urg'u beradi. Ma'lumki, ayni masalalar talqini Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy"sida ham keltiriladi. Ammo Zafar Buxoriy Qur'oniy

qissalar targ'ibiga bag'ishlangan asarlardan farqli o'laroq, Odam (a.s) bilan bog'liq qissa tarkibida qissa mavzusiga mos holda Sulaymon (a.s.) bilan bog'liq parchani ham keltiradi. Bunda muallif, asosan, kamtarlikda yuksak kamol borligini e'tirof etishni maqsad qilib qo'yadi:

Joriy yozuvdagi tabdili:

Endi bul ham bir misoldurki va anga o'xshash so'z durki, vaqtiki, Hazrat Sulaymon alayhissalomning qo'llarig'a xosiyatlik uzuk solmoqg'a ixtiyor qildi. Sulaymon alayhissalom qo'llarini panjalari bir-birlarig'a so'zlar qilib aytishdilarki, ibhomki bosh barmoqdur aydi: "Man hammadin kattamen, albatta, uzukni manga taqar", derdi va yoni sabbobaki ani shahodat derlar bosh barmoqni yonidag'i aydi: "Man sizlardin sharofatlikroqdurman uzukni manga solarlar", dedi. Vustoki o'rta panjadur ul aydi: "Men sizlarni o'rtalaringizda kattaroqdurman uzukni manga solurlar", dedi. Kichkina panja hech so'z demadi. Bas farmon bo'ldiki: "Yo Sulaymon, uzukni kichik panjarg'a solg'il, negaki o'zini zaifroq va kichikroq bildi". Andin so'ng, Sulaymon alayhissalom kichik panjalarig'a aydilarki: "Ey kichik panja, nechun sandin katta panjalar uzukni solmoqni orzu qildilar sen na uchun dam urmading?" Kichik panja aydi: "Ey payg'ambari xudo, alar o'zlarini kattalig'ig'a havo qildilar man bechora alarni oldilarida zaif va notavonman manga na uchun solursizki?!" dedi. Va bu shikastalig'i Alloh taologa xush kelib uzukni kichik panjalarig'a soldurdi.

Parchada qayd etilganidek, kibrga berilmaslik, o'zni kamtar

tutish Alloh nazdida ham yuksak maqom egasi bo'lmoq uchun asos hisoblanadi. Shuning uchun payg'ambar (a.s.) bilan bog'liq hikoyatni keltirish lozim deb topilgan. Muallif ayni masalaga ancha keng yondashadi, ya'ni yuqoridagi payg'ambar bilan bog'liq hikoyatdan so'ng, vali zotlarga tegishli hikoyatni ham keltirishni maqbul deb biladi: "Va yana bir so'z durki, Sulton Boyazid Bistomiy quddasallohu sirrohu Haq subhanahu va taolog'a munojot qilib aydilarki: "Ey bor Xudoyo Xudovando, sani dargohingga qaysi nimarsa loyiqdurki, amr qilsang men ani qilsam bajo va dil deb". Bas Alloh taolodin farmon bo'ldiki: "Uch nimarsa meni xaridimda yo'qdur, agar sanda bo'lsa kelturgin toki man xaridor bo'lay".

Sulton Boyazid Bistomiy so'radilarki: "Xudoyo Xudovando, u uch narsa nimarsa nimadur?". Bas, Alloh taolodin nido keldiki: "Ul uch nimarsani biri dil shikastalikdur, ikkinchisi shuldurki tilidin har taqsirot o'tsa tavba qilmoqlikdur, uchinchisi shuldurki o'zini zaif va bechorahol bilmoqdur".

Demak, qissada odam yaratishi lozim bo'lgan unsur tuproq ekanligi ta'kidlangan. Ammo ijodkor Haq taolo o'ziga xalifa qilmoqchi bo'lgan odamni yaratish uchun tuproqni shunchaki tanlanmaganligiga urg'u beradi. Ya'ni xoksorlik, kamtarlik fazilatlarini zaminni shunday ulug' maqomga ko'targanligini asoslash maqsadida asosiy qissa orasiga Sulaymon (a.s) va Boyazid Bistomiy hikoyatlarini kiritgan. Muallifning bundan maqsadi asarda didaktik ruhni kuchaytirish, ya'ni insonlarga o'z asli kabi kamtar, kamsuqum bo'lishiga undash ekanligi anglashiladi. Shundan so'ng, mazkur qissa orasida "Endi Alloh taolo Odam alayhissalomni vujudi shariflarini paydo qilmoq to'g'risidagi farishtalarning lavhul mahfuzida bitikliklardan Alloh taolog'a so'zlag'onlarini bayonida", deb nomlangan kichik hikoyat berilgan. Bunda asosiy e'tibor insonning yaratilishi, farishta va inson orasidagi tafovut, lavhul mahfuzda inson haqidagi bitiklarga qaratiladi: "Va bilmoq kerakkim, Alloh taoloning irodasi Odam alayhissalomni muborak jasadlarini ofariyda qilmoq bo'ldi. Farishtalar aydilar: "Ey bor Xudoyo, lavhul mahfuzda bizlar bitiklik ko'rdukki, Odam alayhissalom befarmonlik qilur va aning farzandlari gunohkor va zinokor qilg'uvchi va nohaq qon to'kg'uvchi bo'lor deb, bas, bizlar sani poklig'ingga hamd va sano ayturmiz va bandaligingni qilurmiz va farmoyishingni bajo keltiurmiz. Na uchun shundoq odamni yaratarsen?", dedilar. Farmon bo'ldiki: "Ey farishtalar, dam urmanglar, ilmu qadim birla xo'p bilurman va sizlar bilmassizlar", dedi.

Muallif payg'ambarlar qissalarida keltirilgan an'naviy syujet

Alloh taoloning Odam jasadini yaratmoqchi bo'lib, farishtalarga bir siqim tuproq keltirishni buyurgani va bunda Jabroil, Mikoyil, Isrofil farishtalar zaminning nolalariga e'tibor qaratib, quruq qo'l bilan qaytganligi, shunda Haq taolo Azroyil farishtani yuborganligi bilan bog'liq mulohazalarga ham alohida o'rin ajratgan: "Qola taolo inni a'lamu ma'la ta'lamun andin so'ng farmon bo'ldiki: "Ey Jabroil, zaminni oldig'a borg'il bir qas qism tuproq olib keltur", deb. Andin so'ng Jabroil alayhissalom zamin oldig'a kelub xohladilarki, bir musht tuproq olg'oylar zamin hol tili birla aydi: "Ey malak, hikmat ul Xudoyi sani yaratibdur mandin bir narsa olmag'il". Andin so'ng Jabroil alayhissalom qaytdilar va aydilar: "Ilohi, sen donoroqdursan! Zamin sani nomingni qasamyod qilib aydiki: "Mandin bir nimarsa olmag'il", deb. Andin so'ng Mikoil va Isroilga ham farmon bo'ldiki: "Boringlar, yerdin bir musht tuproq olib kelinglar!" - deb. Yer ularg'a ham aydi: "Ey farishtalar, sizlarg'a qasam billahki ul Parvardigor hamma nimarsag'a qudrati bor sizlar mandin bir nimarsa olmanglar", - deb erdi alar ham qaytdilar. Andin so'ng Azroyil alayhissalomga farmon bo'ldiki: "Bor, Azroyil, zamindin bir musht tuproq olib kelgil", - deb. Anda Azroyil alayhissalom zamin oldig'a yaqin keldilar xohladilarki bir musht tuproq olg'ay va qo'llarini tuproqg'a uzatdilar, o'shal zamon yer yana qasamga keldi anda Azroyil alayhissalom aydi: "Ey Yer, dam urmag'il xomush bo'lg'ilki, sandin bir musht tuproq olsam ham yana o'zingg'a berurman", - deb. Azroyil alayhissalom yerdan bir musht tuproq olib komil Xudog'a bordi. Va yana Xudodin farmon bo'ldiki: "Ey Azroyil, senga qasam mening uchun berdi na uchun andoq tuproqni olding", dedi. Anda Azroyil alayhissalom aydi: "Agar chandiki mandin sanga qasam berdi, ammo saning farmoning qasamidan ulug'roqdur deb oldim", - dedi. Farmon bo'ldiki: "Ey Azroyil, agar chandiki mani farmonbardorlig'im qilding va yana bechora tuprog'a rahm qilmading man bu tuproqdin Odamni banda qilurmanki Odamni ruhini qobizi san bo'lursan", - dedi. Ammo zaminni tuproq bermaslig'ig'a sabab nima erdi. Vaqtiki, Alloh taolodin farmon bo'ldiki: "Ey zamin, sandin Odamni aforiyda qilmoqni xohladim". Anda zamin bu nidoni eshitib qo'rqib titradi nola qildiki: "Agar mendin Odamni xalq qilsang, nofarmonlik qilur", deb tuproq bermasligini sababi shul erdi. Endi Alloh taoloni irodasi shuldur Azroyil alayhissalom yerdin tuproq olib keldi, anda yetmish ming yil o'tdi".

Bu kabi an'anaviy syujet ifodasini Nosuriddin Rabg'uziyning "Qissayi Rabg'uziy" sida ham ko'ramiz. Mazkur an'anani davom ettirgan Zafar Buxoriy qur'oniy iqtiboslarga ham alohida e'tibor

qaratganki, bu bilan ifoda uslubida ta'sirchanlikka erishgan: "Hazrat Odam alayhissalomning muborak jasadlarini qudrati birlan mavjud qildi. Andin so'ng **"Va nafaxtu fihi min ruhiy"** oyatini mazmuni birla qolib Odamg'a ruh damida bo'ldi. Andin so'ng Odam alayhissalomni badanlarig'a jon kirgan so'ng o'shal on turib o'lturdilar va aksa uradilar va aydilar "Alhamdulillahi Robbil alamiyn va ala kulli haal", deb. Va Hazrat Robbul alamiyn javob qildiki: "Yarhamukalloh".

Mazkur parchada Qur'oni Karimdagi "Sod" surasining 72-oyatidan bir qism iqtibos keltirilgan: **"Va nafaxtu fihi min ruhiy"** (Va Men Odamga o'z tomonimdan bo'lgan ruhni pufladim). Mazkur oyat ifodasi badiiy adabiyotda ham ancha keng targ'ib qilingan. Hatto nazmiy asarlarda ham ushbu oyatga ishora qilinganligini ma'lum. Hazrat Navoiy, Xo'janazar Huvaydo, So'fi Olloyor ijodi shular jumlasidandir.

Aytish lozimki, muallif asosiy e'tiborni farishta va inson orasidagi munosabatga qaratadi, ya'ni farishtalar muttasil ibodatda bo'lib, bandalikni to'liq ado etayotgan bir paytda odam esa yaratiliboq Allohning nazarida ekanligi bilan bog'liq mulohazalar asarda keng targ'ib qilingan: "Va anda farishtalar aydilarki: "Ilohiy, Odam hanuz sani bandaligingni qilib topmay nechun anga "yarhakumalloh", - deb javobi karim qilding? Bizlar necha yildurki sani bandachilikigingda erurmiz va sani yod qilib tasbehingni ayturmiz, ammo bu lutfi karam bizlarni haqqimizda yo'qdir. Odam bir marta sano aytg'onig'a o'shal on "yarhamukalloh", - deb javob berding. Haq subhanahu va taolo farishtalarig'a itob qilib ayturki, "Ey farishtalar, sizlar meni bandalarimni haqida nima so'zlarni aytursizlar, emdi ko'ringlarki, bandalarim menga nechuk farmonbardorlik qilurlar deb va bunda yana aydi: "Ey farishtalar, mening bandalarimni gunohlarig'a qaramanglarki, man bul bandalarimni boshig'a ko'p nimarsalarni paydo qildimki, sizlarg'a yo'qdur, misli yamoq va yemoq ichmoq va shahvati nafs va havo va hirs va vasvasa, shayton va makoni dunyoni berdim. Ey farishtalar, agar shu aytilg'ondin bir-birini sizlarg'a bersam, albatta, sizlar ham gunoh qilar erdingizlar". "Ey farishtalar, sizlar meni Arsh va kursimni va yana behisht va do'zaximni(ng) hammasini maoniy ko'zlar birla ko'rub ibrat olursizlar meni bu bandalarim bulardin birini ko'rmaslar, ham g'oyibona iymon keltirurlar".

Asarda muallif keltirgan har bir fikrlarini asoslashga harakat qiladi. Bunda ikki yo'ldan foydalangan:

- 1) Qur'on oyatlaridan iqtibos;
- 2) Qur'oniy oyatlarga talme' (ishora).

Asardan olingan yuqoridagi qator parchalardagi iqtiboslar muallif maqsadini aniq yetkazishga xizmat qilganligini anglash mumkin. Qolaversa, Qur'on oyatlariga talmeh qilingan o'rinlarga ham e'tiborga molik. Masalan, quyidagi parchada "Soffat" surasining 102-110-oyatlari mazmuniga ishora qilinganligini ko'rish mumkin: "Emdi bilmak kerak va eshitmak kerakkim, Odam to'g'risidin Alloh taolo farishtalarg'a nima itoblar qilur? Vaqtiki, Hazrat Ibrohim alayhissalomg'a farmon bo'ldiki: "Yo Ibrohim, o'g'lingni meni rizolig'im uchun yo'limg'a qurbonliq qilg'il". O'shal on amru Xudog'a taxir bo'lmasun deb qo'llarig'a pichoq oldilar va o'g'illarini qurbonliq joyig'a olib bordilar: "Ey o'g'lum, Xudodin amr bo'ldiki: "O'g'lingni meni rizolig'im uchun qurbonliq qilg'il", - deb. Toki sani Xudo yo'lig'a qurbonliq qilurman", - dedilar. Ul vaqtda Hazrat Ismoil Ibrohim alayhissalomg'a aydilar: "Ey Padari Buzrukvor, amr Xudog'a taxir bo'lmasunki bir jondur necha jon bo'lsa va agar yetmish ming jon bo'lsa ham Xudoni rizolig'i uchun berdim", - dedilar. Ul holida Ibrohim alayhissalom Ismoil alayhissalomni bog'zilarig'a pichoq surdilar".

Ayonki, mazkur hikoyat ham Odam (a.s) bilan bog'liq qissada zikr etilgan. Muallif ayni xarakterda yaratilgan asarlardan farqli o'laroq, qoliplash usulidan foydalanib, qissada qator hikoyatlarni keltirib o'tadi, ammo bu parchalar mantiqan qissada ilgari surilgan g'oyaning davom ettirilishiga xizmat qilgan. Shuningdek, Yusuf (a.s) bilan bog'liq hikoyat ham ayni xarakterda yaratilgan. Ya'ni insonning Alloh amrlarini mahkam tutuvchi, qolaversa, o'z Rabbisidan qo'rqib gunohdan tiyilishi kabi mulohazalarni asoslash uchun yana bir kichik hikoyat, ya'ni Yusuf va Zulayxo voqealarini keltiradi. Bu o'rinda ham muallif "Yusuf" surasining 23-24-oyatlari mazmuniga ishora qiladi: "Yana bir voqeadurki, ul vaqtiki Zulayho Hazrat Yusuf alayhissalomning o'z joyig'a olib kirdi va uyini yetti eshiklarini mahkam qildi va andin so'ng Yusuf uy bo'lsa bor xilvat joyi ham bor husn va jamol ham bor. Emdi seni hargiz qo'ymasmen to mening murodimni hosil qilmasang, deb Yusuf alayhissalomg'a yopishdi, anda Yusuf alayhissalom aydilar: "Ey Zulayho, bul so'zni demagilki, Xudoyi taolo hozir va nozirdir. Xudo biladurki, men sen bilan hargiz zino qilmoqchi emasmen", dedilar".

Zafar Buxoriy badiiy asar talabidan kelib chiqib, nafs qutqusi va undan omon qolish masalasiga urg'u berib, asarda juda ta'sirchan badiiy ifodalarni ham keltirgan. Bu go'zal ifodalarni muallifning novatorligi sifatida baholash mumkin: "Anda Zulayho aydi: «Ey Yusuf, seni ishqingni shakari mani mahkam tutibdur, ko'p betoqat va beoromdurman. Man endi nechuk sabr qilurman», dedi. Anda

Yusuf alayhissalom aydilar: «Ey Zulayho, menga nimani ko'rding, buncha besabr, beorom bo'ling?». Zulayho aydi: «Ey Yusuf, nechuk sabr va toqat qilurmanki, boshindag'i zulf va kokillaringni ko'rib va muftalo bo'ldum», dedi. Anda Yusuf alayhissalom aydilar: «Ey Zulayho, soch va kokillardan nima foyda bor, avval go'rga qo'yg'onda to'kiladurg'on bir natni mo'ylaridur», dedilar. Anda yana Zulayho aydi: «Seni ikki nargiz shahlo ko'zlaringg'a muftalo bo'ldum». Va yana Yusuf alayhissalom aydilar: «Ey Zulayho, go'rg'a qo'yulg'onda ikki ko'zim ham badandin oqib tushib ketar», dedilar. Anda Zulayho aydi: «Men seni shirin so'zlaringni do'st tutar men», dedi. Va yana Yusuf alayhissalom aydilar: «Ey Zulayho, odamiki o'ldi, tiliga muhr bosilur, so'zlayonmaydur», dedilar. Va yana Zulayho aydi: «Ey Yusuf, men seni boshingdin oyog'ingg'acha do'st tutar men», dedi. Yusuf alayhissalom aydilar: «Ey Zulayho, go'rda odamni hamma bandi bo'g'imlari biri-biridan ayrilib, judo bo'lur», deb ko'p nasihatlar qildilar. Zulayhoni ko'nglig'a hech ta'sir qilmadi.

Asardan ma'lum bo'ladiki, Yusuf payg'ambar Haq taolo qahridan qo'rqib, rahmatidan umidvor bo'lib, uning rizoligi uchun zino qilmaydi. Muallif odam farzandlari ana shunday Allohni zohiriy ko'zlari bilan ko'rmasalar-da, xuddi ko'rib turgandek, nafslarini tiyadilar va unga ibodat qiladilar, deb farishtalardan ularning ustun ekanligi masalasiga alohida urg'u beradi. Shuning uchun ayni masala bilan bog'liq Yunus payg'ambar haqidagi Qur'oniy hikoyat ham keltiriadi. Asarda bu hikoyatdagi voqealar orqali "Saffot" surasining 142-143-oyatlariga ishora qilingan: "Va yana bu so'zni eshitingkim, Xudoni irodasi birla Yunus alayhissalomni baliq qornig'a yutdi, boz Xudoyi taolo Yunus alayhissalomg'a uch qorong'uluqni ato qildi. Birisi, balig'ning ichini qorong'ulig'i, ikkinchi, daryoni qorong'ulig'i, uchunchi, kechani qorong'ulig'i, vaqtiki Yunus alayhissalom balig'ni qornig'a kirdilar o'shal on namozg'a qo'l bog'ladilar va tillarini Xudoni zikrig'a va tasbehig'a ochdilar".

Zafar Buxoriy ana shu asoslarni keltirib, Alloh taoloning insonni farishtalardan ustun qilib yaratganligini ta'kidlaydi. Zero, mazkur qissa Odam (a.s)ga bag'ishlangan bo'lsa-da, boshqa nabilar va hatto, valiullohlar bilan bog'liq kichik hikoyatlarni ham qissa orasida keltiradi. Shu asosdan so'ng, farishtalarga Odam (a.s)ga sajda qilishni buyurgani, ammo shayton sajda qilmaganligi, shu bois unga la'nat tamg'asi bosilganligini qayd etadi: "Ey farzandi Odam, farishtalar Odamg'a ikki martaba sajda qildilar, sizlar ikki martaba sajda qilinglar deb. Al-g'araz shayton sajda qilmadi. Farmon bo'ldiki". Ey Mal'un, ne uchun befarmonliq qilding va bandayi barkazidimni

pisand qilmading, sajda qilmading, va takabbur qilding, takabbur qilg'uvchi do'stim emasdur, nechun tarki farmonliq qilding, sani dargohimdin ronda qildim, dog'i la'nat muhrini nopok peshonang-g'a bosdim, - dedi".

Ushbu parchada "Xijr" surasining 32-35-oyatlariga ishora qilingan. Asarda aytilishicha, Shayton: «Bir kun har banda mo'minni ko'nglig'a kirib, yil uch yuz oltmish kun hamla qilib, vasvasa qilurman», dedi. Shunda Haq taolo aytdi: «Ey Mal'un, o'z lutfi karamim birla bandayi mo'minning ko'nglig'a nazar rahmatim birla uch yuz oltmish kun qararmen», - dedi.

Shayton insonga sajda qilmaganligi uchun la'natlanadi, shuning uchun u odamga dushmanlik nazari bilan qarar va har jabhada unga yomonlikni ilinar edi. Muallif asarda Odam(a.s.)-ning jannatdan tushirishlarining bosh sababi ham shaytonning yomonliklari, odamga vasvasa qilishidir, degan xulosani qissaga singdirgan va fikrlarini "Baqara" surasining 35-oyatidan keltirilgan iqtibos bilan asoslagan: "Alqissa andin so'ng, Haq subhanahu va taolodin bas Odam alayhissalomg'a farmon bo'ldiki, Havo birla behishtga kirib yuringlar va behishtni ne'matlaridan yenglar va ichinglar, ammo bug'doy daraxti(ng) oldig'a aslo bormanglar va yemanglar. Va yana aydi: "Ey Odam, bu daraxt(ning) mevasini agar yesangizlar, bas zolimlardandursizlar". Va bu oyatni mazmuni birlaki, "Fa takunaa minaz zolimiyn", munda nima hikmat bor va nima sir borini qudrati birla O'zi bilur. Andin so'ng shayton Havvoni vasvasa qildi. Shayton Havvoni tili bo'lub vasvasa qilib, Odamg'a aydi: "Ey Odam, man avval bug'doy daraxti oldig'a bordum, bug'doydin yedum, mani nega yeding deb man qilmadi. Sani kim man qildiki, bul daraxtdan yemaysan?" - dedi. Anda bejon Odam gumon qildiki, bu so'z Havvodandur deb. Odam Havvo xohladiki, bug'doyni bir donasidin olib, muborak og'izlarig'a soldilar. Shunda bug'doy Odam (a.s.)ning bo'g'izlariga bormay, "boshlaridan izzat toji uchdi, badanlaridan hullayi Jannat qochdi", ya'ni jannatdan tushirildilar. Yer yuziga tushib, "sharmandalikdan Odam boshlarini quyi qilib, osmong'a hargiz qaramadilar. Va kecha va kunduz yig'idan hargiz to'xtamadilar. Chunon yig'ladilarki, ikki ko'zlaridin suv chashma va buloq bo'lib oqdi. Havvodaki, parrandalar yer yuzig'a oqqon ko'z yoshini suyini ichdilar".

Odam (a.s.) cheksiz faryod va nadomat bilan ko'z yosh to'kdilar. Bu istig'forlarini Alloh qabul qildi va muborak boshlarini ko'tarib, Arshga boqdilarki, bir bitikka ko'zlari tushadi. Muallif ana shu jihatlarni ham asarda go'zal ifodalagan: "Bu farmon birla Odam

alayhissalom taskin topdilar. Besh yuz yildin so'ng osmon tarafga boqdilar. To Arshi Azimg'acha ko'zlarig'a hech yerda qolmadi va yana Arshi Azimda bitikliq ko'rdilarki, "La ilaha illallohu Muhammadur Rosululloh", - deb yozilgan".

Qissada keltirilishicha, Odam (a.s) Allohdan bu yozuv haqida so'radilar va aytdilarki, "Ul qandoq zotni ismidurki, Sani osmoning birla qo'shilibdur?" Va shul hol farmon bo'ldiki: "Ey Odam, na uchun hayratda qoldingki, bu baxt farzand sani farzandlaringdandurki, agar bu farzanding o'rtada bo'lmasa erdi, sen ham yaratilmas erding va o'n sakkiz ming olam ham yaratilmas erdi", dedi. Va yana Xudolig'imni ham oshkor qilmas erdim dedi.

Xulosa

Qissadan oydinlashmoqdaki, Alloh taolo yer yuzini, jami insonlarni, qolaversa, o'z Xudolik qudratini namoyon etish uchun Muhammad (s.a.v)ni yaratgan ekan. Demak, mazkur asarda ham "Qissasi Rabg'uziy"dagi singari Qur'onda nomlari zikr etilgan payg'ambarlar haqida turli hajmdagi qissa keltirilgan bo'lsa-da, bularning barchasini Muhammad (s.a.v.) obrazi birlashtirib turadi.

"Durrul majolis" toshbosmasidagi "Odam (a.s.) qissasi"ni tabdil va tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1) "Durrul majolis" Qur'oni karimda nomlari zikr etilgan payg'ambarlar hayoti hikoya qilingan Qur'oniy qissa xarakteridagi asar bo'lib, dastlab fors tilida yaratilgan, so'ng, turkiy tilga tarjima qilinib, "Durrul majolisi turkiy" nomi bilan yuritilgan;

2) muallifning kitobda iqtibos yoki talmeh vositasida o'z mulohazalarini asoslashi, albatta, asarning Qur'oniy qissalardagi ifoda uslubini saqlashga harakat qilganligini ko'rsatadi;

3) asarda Qur'onda nomlari keltirilgan hamma payg'ambarlarga alohida sarlavha ostida qissa berilmagan bo'lsa-da, ma'lum sarlavhadagi qissalarda boshqa payg'ambarlar bilan bog'liq kichik hikoyatlar ham kiritilgan. Masalan, Odam (a.s) qissasida Sulaymon, Ibrohim, Yusuf, Yunus (a.s)lar bilan bog'liq hikoyatlar kiritilgan;

4) an'anaviy Qur'oniy qissalardan farqli o'laroq, qissalar tarkibida valilar bilan bog'liq kichik hikoyatlar ham kiritilgan. Masalan, Odam (a.s.) qissasida Boyazid Bistomiy haqidagi kichik hikoyat mavjud. Ayni holat asarda didaktik ruhni yanada kuchaytirishga xizmat qilgan.

Adabiyotlar

در المجالس سيف ظفر البخاري طشقند ۹۲۳۱ هجري

Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1983. 4 jildlik.1-jild. Toshkent: Fan.

- Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati*. 1983. 4 jildlik. 2-jild. Toshkent: Fan.
- Сирождидинов, Ш.С. 2019. *Матншунослик сабоқлари*. Тошкент.
- Богин, Г. И. 1984. *Модель языковой личности в её отношении к разновидностям текстов*. Автореф. дисс. д-ра фил. наук. Ленинград.
- Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. 1990. *Қисаси Рабғузий*. Биринчи китоб. Тошкент.
- Рабғузий Носируддин Бурҳониддин. 1991. *Қисаси Рабғузий*. 2-китоб. Тошкент.
- Қуръони Карим*. 2011. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф таржимаси. Тошкент.
- Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири*. 2004. Таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур. Тошкент.
- Usmon Turar. 1999. *Tasavvuf tarixi*. Toshkent: Istiqlol.

The interpretation of Adam (a.s) in the work "Durrul majolis" by Saif Zafari Bukhary

Zilola Amonova¹
Azizbek Boqiyev²

Abstract

In this article, the story related to Adam (pbuh) from Saif Zafari Bukhari's «Durrul Majolis» is analyzed. This lithograph is stored in the Bukhara Regional Library named after Abu Ali Ibn Sina under inventory number 726. This unique resource was published in 1910 at the Gholomi printing house in Tashkent and consists of 240 pages. Although the book was published in Tashkent, it is tentatively being studied under the name "Bukhara lithograph" because it is kept in the fund of Bukhara manuscripts. This source story belongs to the series of prophetic works, and tells the story of the twelve prophets whose names are mentioned in the Holy Qur'an. The book also contains stories about companions and sheikhs. In addition, a place is reserved for various didactic stories. The first chapter

¹ *Zilola K. Amonova* – doctor of philology, associate professor of the Uzbek language and literature department of BukhSU.

E-mail: zilolajonamonova@gmail.com, z.q.amonova@buxdu.uz

ORCID ID: 0000-0001-7710-3065

² *Azizbek A. Boqiyev* – Bukhara State University Master's student of Textology and Literary Source Studies.

E-mail: mullomuxtasar7@gmail.com

ORCID ID: 0009-0002-7919-8437

For citation: Amonova, Z., Boqiyev, A. 2024. "The interpretation of Adam (a.s) in the work "Durrul majolis" by Saif Zafari Bukhary". *Golden Scripts 2*: 28–41.

of the lithograph is called "The body of Hazrat Adam, peace be upon him, describes the creation of the blessed." This short story is quite large in terms of volume, it consists of 11 pages. Although the story is dedicated to Adam, there are also small stories about Sulayman, Yusuf, Yunus.

Key words: *Durrul Majolis, Saif Zafari Bukhari, lithograph, publication, Basmala, Qur'an, Hadith Sharif, Adam, Sufism, art.*

References

- Dar Al-Majlis, Saif Zafar Al-Bukhari.* 1329. Tashkent.
- Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati.* 1983. 4 jildlik.1-jild. Toshkent: Fan.
- Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati.* 1983. 4 jildlik. 2-jild. Toshkent: Fan.
- Sirojiddinov, Sh. S. 2019. *Matnshunoslik saboqlari.* Toshkent.
- Bogin, G. I. 1984. *Model yazikovoy lichnosti v yeyo otnoshenii k raznovidnostyam tekstov.* Avtoref. diss. d-ra fil. nauk. Leningrad.
- Rabg'uziy Nosiruddin Burhonuddin. 1990. *Qisasi Rabg'uziy.* Birinchi kitob. Toshkent.
- Rabg'uziy Nosiruddin Burxoniddin. 1991. *Qisasi Rabg'uziy.* 2-kitob. Toshkent.
- Qur'oni Karim.* 2011. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf tarjimasi. Toshkent.
- Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri.* 2004. Tarjima va tafsir muallifi Abdulaziz Mansur. Toshkent.
- Usmon Turar. 1999. *Tasavvuf tarixi.* Toshkent: Istiqlol.